

AZ IDŐ ESZMÉJÉNEK KIFEJTLÓDÉSE AZ ÖNTUDATBAN.

A mai lélektan legszilárdabban megállapított tételeinek egyike, hogy bennünk minden, még a mult is jelenbe esik. Emlékezzem vissza gyermekkori lapdajátékomra, a felidézett kép jelen van, ép úgy, mint e fehér papiros, melyre elvont gondolataimat írom. A labda-játékra gondolás benső előkészítése annak a cselekvénynek, mely e játékkal jár. Hasonlókép egy távol levő egyénre gondolva, akár csak szóba állnánk vele, mint jelenlevővel. Valóban multttá csak az a dolog lett, a mi kiesett öntudatunkból; ha visszatér, jelené kell válnia. Ha hát egyáltalán minden jelen van az öntudatban, ha a mult képe csalóka, a jövő pedig mostani munkásságunk további tervrajza, hogy jutunk az idő eszméje érzései különbségének megalkotásához és szervezéséhez, hogy fejlődik ki ez eszme az öntudatban? Az idő eszméje, szerintünk, egészében távlati tényre vezethető vissza; kimutatjuk első sorban azt, hogy e távlat nem volt meg mindig s előzetesen nem is szükséges a gondolkodás munkájához, ennek eredeti zavaros korszakában. Aztán annak magyarázatát kísértjük meg, hogyan alakult meg e távlat, nyomon követvén a természet munkáját különböző fokozatain, ahogy nyomon kísértjük egy festmény készülését. Könnyű észrevenni, hogy egy sík vásznon hogyan válik érzékelhetővé a festő kezei alatt az erdő mély homálya, hogyan emelkedik ki egy-egy derült verőfényes részlet. A festészet távlata műeljárás alkalmazásától függ. Az emlékezet is egy ilyen műeljárás. Beakarjuk mutatni az idő eszméje megfogalmazásában azon természetes utat, melyet a műeljárás állandóan követ. E célból tárgyalás alá vesszük az idő *formáját*, mintegy változatlan keretét szolgáltató szenvedő s merőben reprodukcióra való képzeletet, aztán, másodsor akaratumk indító munkáját, amely nézetünk szerint, képezi az idő eszméjének élő és mozgó *alappját*. E két elem egyesítéséből áll elő az idő *tapasztalása*.

I.

Az őseredeti zavar korszaka.

Bajos lenne tagadni, hogy az idő eszméje, mint az ma egy felnőtt ember agyában él, hosszas fejlődésnek eredménye. A *mult* pontos érzete eredetileg nincs meg akként sem az állatnál, sem a gyermeknél, mint megvan az embernél. Képződési korszakra van szükség. Az indo-európai nyelvek tisztán megkülönböztetik az igehasználatban a *multat*, jelent s a *jövőt*; maguk e nyelvek szabják ki ma, s vésik belé az idő eszméjét, beszélni sem tudunk a nélkül, hogy benyomásainkat és képeinket az idő osztályaiba ne rendezzük. E tekintetben meglehetősen finom megkülönböztetések hatolnak be már a gyermek szellemi erejébe, mikor a *jövő* és *jövő mult*, a *mult* és *félmult* és *régmult* czimén a tartósság más és más árnyalatait fejezi ki, nyilván bajjal is jár megértetésök a gyermek előtt. Vannak hozzá segédeszközaink: a napjárása, az óraütés, a perczek, másodperczek, órák, napok számlálása. Ez érzékelhető képek lassankint behatnak a gyermeki agyba, s rendezni segítik emlékei zavaros tömegét. Valamennyi nyelv ige által fejezi ugyan ki a *cselekvést*, de nem mindegyik különbözteti meg igéivel a különböző időket. Vannak nyelvek, melyek igéi eredeti formájukban egyaránt használhatnak a *mult*, a *jelen*, a *jövő* jelzésére. A philologia egyik tanuja az idő eszméje fejlődésének.

Egy másik tanuja az összehasonlító lélektan. Van-e igazán az állatnak, sőt van-e a gyermeknek *multja*, tudniillik emlékeivel rendezett összege, rendezve akként, hogy az eltölt napok távlatát föltűntethetné? Alig. Mondják ugyan a gyermekről is, mint az emberről, hogy emlékezik, ha egy csomó kép élénken él nála. E tekintetben az állatnak is lehet ép oly jó, ha nem jobb emlékezése, mint az embernek. Ez azonban nem egyéb pusztá mekhanizmusnál; minden a vett benyomás erejétől s az azt követő egyéb benyomások közti összefüggéstől függ. Lélektani szempontból véve azonban az emberi emlékezet megkülönböztető jellege a *tartósság* pontos érzetében, az emlékek *rendjében*, az ezek által előidézett *biztonságban* áll, melyeknek nagy részét a napnak, a csillagoknak, az óramutatónak s a szervezetünkben hasonlóképp visszavisszatérő physiologiai functiók rythmusának köszönhetjük. Az állat

meg a gyermek e mérték híján napról-napra él. Az elefánt rátámad arra az emberre, ki több év előtt megütötte; következik-e ebből, hogy az elefántnak tiszta ideája van a tartósságról s van a mienkhez hasonló szervezett emlékezete? Nem; a tényleges képek gépies társítása magyarázza ki az egészet. Ez ember képéhez csatlakozik nála a kapott ütlegek élő s mindig jelenlevő képe, s a két kép együvé vág, mint bármely gép két kereke; mondhatni, hogy az elefánt úgy képzei a dolgot, mintha most ütné az az ember: haragja hát annál nagyobb. Az állatra nézve nincs elévülés, mert nincs tiszta érzete a tartósságról.

Ép így a gyermek, kiben a mult érzelmek folytonosan visszahangzanak, együtt élnek a jelen érzelmeivel, egymással csatát folytatnak valami kifejezhetetlen zavarban melyben az idő rendező keze még nem működik. Az időt csak akkor nyeri meg, ha benyomásai egy vonalba sorakoznak, az egyméretű hosszúságába. Eredetileg híján van ennek; nála ama hosszú vonal, mely a multból eredve a jövő távolában vesz el, még nincs megvonva. A gyermek előtt egy megkülönböztetlen csoport és osztály nélküli tömeg lebeg, hasonlóan a szürkület, vagy korai pítymallat első látományához, melyre a nap sugarai még nem vetettek világot, hogy kitüntessék rendjüket, bemutassák terveiket.

II.

Az idő szenvedő formája, eredete. A különbség, hasonlat, többség, fok és rend ismérveinek alkotórészei.

Az értelmi fejlődés első mozzanata, melyet egyébként a reflexio segítségével maig föllelhetünk magunkban, a benyomások és érzelmek zavaros sokszerűségében áll. Nincs is teljesen egyszerű s biztosan körülírt állapota az öntudatnak; a sokszerűség képezi az öntudat alapját. A legegyszerűbb érzetnek ezernyi eleme van; ha fádom, ez egy szóban a benyomások egy egész csoportját fejezem ki, melyek egyenként a test felületéről származnak. Ahogy minden érzet küön több elemből fakad, épen úgy öntudatunk általános állapota, azon pillanatban, az érzetek nagy számából áll. Most fogfájást, éhséget, fázást, e fájdalmas benyomásokat érzem; viszont ugyanazon időben rám mosolyoghat a kelő nap, szüresölöm a reggel üde levegőjét, megütheti orromat a reggeli illata, a kellemes érzetek vagy képek e

sorozata. Közibök vegyülhet még a philosophiai eszméken töprengés, a gondolatok terjengésének bizonytalan érzelve stb. Mentül tovább gondolunk rá, annál ijesztőbb alakban tűnik fel az a szövevény, melyet az öntudat állapotának hívunk, telve az együttes érzetek meghatározhatatlan számával. Az már a munka, bejuttatni e halmazba az idő rendjét, a mesebeli Psyché módjára, kinek parányi elemek rendezése jutott feladatul.

Ez elemző munka első mozzanata az lesz, amit az angolok discrimination-nak hívnak, vagyis a *különbségek* észrevétele. Ennek elhanyagolása veszélyezteti az idő kiképződését. Az álom ismertető jellege, képeinek szakadatlan átalakulása, melynek ellentét nélküli szakadatlan folyamata nem engedi kiképződni a tartósság érzetét. A minap álmomban egy kutyát simogattam; az állat észrevétlenül medvévé változott lett, az átváltozás árnyyszerűen meglepetésem nélkül történt; és így változik át álmunkban a hely, nem mint a szinpadon, hanem észrevétlen árnyalatokban, mintha változás sem történnék; alig voltam egy szalmás viskóban, már egy olasz palazzóban Correggio képeit szemlélem; előbb még én valék, most magam is mássá lettem. Minden úgy történt, mint a szinpadon, hol a szobát, a házat, a fákat más díszítmények váltják fel, azzal a nyílt különbséggel, hogy az álomban elszenderült a figyelem, az eltűnt képek végleg és teljesen eltűntek, a *mult* és a *jelen* közti összevetés lehetetlenné vált, az újabban érkezők foglalják el a szintért, elfeledtetve velünk az előbbi szereplőket s díszítményeket. Az ellentétek és különbségek hiányának okán a legnevezetesebb változások mehetnek végbe a nélkül, hogy öntudatunk tudomást vehetne róluk s időbe rendezhetné őket. Annak a bizonyítéka ez, hogy nincs előzetes keretünk a tárgyak elhelyezésére; sőt, hogy észrevételünk adja a keretet, ha tudniillik szabályosan működik. Egy teljesen azonos tömeg soha sem költi fel az idő eszméjét, a *tar-tósság* csak a tények bizonyos különféleségéből születik.

Másrészt azonban a tárgyak teljes különbözősége, ha ugyan gondolható volna ilyen, megint kizárná az idő eszméjét, melynek egyik jellemvonása a folytonosság, vagyis az egység a különféleségben. Hassanak ránk nagyon különböző benyomások, merőben ellentétes képek sorozata vegye igénybe látó szervünket, megzavarodik emlékezetünk is, sorrendje felfordul, előbbre teszi az utóbbit, minden zavarba jut. Gyors utazásban történik velünk könnyen valami ilyes, mikor viszonytalan érzetek özöne váltja fel hirtelen egymást. Pascal jegyezte

meg az utazásnak az álomhoz hasonlóságát: ha megállapodás nélkül folyton utazunk, kivált ha nem magunk csináltuk meg uttervünket, alig fogjuk megkülönböztetni az álomtól nyert gyors benyomásainkat. Bizonyos folytonosságra, természetes logikara van szükség érzéseinkben, egyiknek a másikból kell folynia, hogy közöttük lánczolat állhasson elő. Memoria non facit saltus. A változás megérzéséhez nyugvó pontra van szükség; a vízesepp nem érzi folyását, néha váltakozva a part minden tárgya visszatükrözik rajta, mert nem őrzi meg egyiknek sem képét. Mi megőrizzük még e part, e változhatatlan meder képét is, melyen áthaladunk: a *térét*.

A különbség és hasonlóság észrevétele, az idő eszméjének e két első föltétele: eredményezi a kettősség ismervét, a kettősség útján pedig előáll a szám. A szám eszméje eredetileg nem más, mint a különbség észrevétele a hasonlóság mögött; a különböző érzetek, kivált az ellentétesek, mint az élv és fájdalomé, aztán a különböző érzékeké, mint a tapintás és látásé különülnek el egymástól.

E szerint a *discrimination*-ra, az értelem ez első elemének gyakorlására nem szükséges az idő; megfordítva az idő tőle függ; maga a *következés*, melyből Spencer az időt származtatja, belőle ered. Eredileg minden együtt van, s tapintó s látó érzékeink önkéntelenül a tér bizonytalan formájára irányulnak, az alaprajz megkülönböztetése, biztos méretek vevése nélkül. E kifejezésben: minden együtt van, az idő nyelvétől kölcsönzött tulvilágos kitételt használtunk, mely tudatos viszonyt, az együtteség átgondolását jelenti, holott eredetileg sem az együttlét, sem az egymásra következés ismervével nem birunk, csupán a körülöttünk felhalmozódott sokszerű dolgok határozatlan, zavaros képével, annyira, hogy maga a kiterjedtség szava is tul szabatos e chaos kifejezésére. Csupán a mozgás, a benne rejlő törekvés erejével visz be abba osztást, megkülönböztetést; az önkéntes mozgás teremt meg nekünk a tér harmadik méretét, mely nélkül előttünk minden egy sikban maradna. Sőt a sik és felület ismérve is csak ama mozgásból áll elő, melylyel a tárgyakat szemünkkel vagy kezünkkel átfutjuk. Meglátjuk azonnal, hogy hasonló eset van az idővel is.

Az idő eszméjének három elemén, a különbség, hasonlóság és számon kívül egy negyediket ad tudomásunkra öntudatunk, a kiváló fontosságú *intensitást*, a *fokot*. Szerintünk benső az összefüggés a fok és a mozzanat között.

Ugyanazon faj különböző indító okai s különböző érzetei közt

általában fokozat, a lépcsőzet bizonyos neme van meg, mely az egyikről a másikra jutást megengedi. Étvágyunkat éhség, ezt a gyomor és a fájdalom váltja fel kapcsolatban az elgyengülés érzetével; imé az érzetek fokozatának egy példája. Sok más érzetünk és érzelmünkkel vagyunk így a mindennapi életben, melyek számban kevésre vezethetők ugyan vissza, azonban szüntelen változnak, fogynak vagy nőnek végtelenül. Az élet lassu fejlődés; az idő minden pillanata az érzékenység s a cselekvőség egy fokát tételezi föl, valamely változást, másszóval egy minőségből és mennyiségből álló viszonyt. Ne volna csak érzékenységünk és cselekvésinkben osztály, változás és fokozat, az idő sem lenne. Az ős mérleg, mely az időt kimérte, sőt számunkra megteremtette, nem más, mint szívünknek dobogása.

Az előadott elemekben foglaltatik az időnek *medre*, megkülönböztetésül *folyásától*, vagy ha jobban tetszik, ama *keret*, melyben az idő mozogni látszik, egyszóval az idő formája. *Képeink rendje az idő, különbözőség és hasonlóságból s a fokozatok sokaságából álló*. Emlékeink ép ily fokozat alá esnek, a távolság mértéke szerint; minde változás, melyről öntudatunk tudomást vesz, ebben mintegy üledéket hagy hátra, a képeknek egy vonalban elhelyezett sorozatát, melyből a régi képek kikopnak, hogy mindig frissebbeknek adjanak helyet. Ehhez képest minden változás egy-egy fénysugárt hagy maga után szellemünkben, hasonlót a hulló csillagokéhoz az égben. Viszont a maradandó állapot mindig ugyanazon tisztasággal, ugyanazon környezetben tűnik elénk, miként az álló csillagok. Adjuk immár hozzá az előbbi elemekhez a változás által emlékezetünkben hagyott különböző tisztaságu *üledéket*, s birni fogjuk az időből mindazt, mi nem maga a változás ténye, vagyis az idő folyamát.

Hátra van még ez időnek mozgásba hozása öntudatunkban s erre, a képzeletünk által ekként szolgáltatott mederben, valami indító és mozgó szolgál. Eddig ugyanis csupán szenvedő oldaláról vizsgáltuk gondolkodásunkat, melyben különböző fokban tükröződik a tárgyak sokasága, hagyva maga után üledékeket, beosztva a fogyás és szaporodás rendjébe, s valamennyi bizonyos tekintetben megrögzítve; most cselekvő oldaláról vizsgáljuk meg, vagyis az értelmi és agyidegi visszahatást.

III.

Az idő ismérvének működő alapja, származása. Az akarat, a szándék, az indító ok szerepe. Jelen, jövő és a mult. A tér, mint az időképzésnek eszköze.

Három mozzanatra vezethető vissza az idő folyása a felnőtt ember szellemében, a jelenre, a jövőre és a multra. Ami az elsőt, tudniillik a jelent illeti, mely a *ténylegességgel* és *cselekvőséggel* függ össze, eszméjét nem az időből veszi, sőt azt megelőzi. Jó, mondjuk, hogy a cselekvőség időben megy véghez, s engedjük meg, hogy a ténylegesség időben van; azonban a ténylegesség és cselekvőség mégsem az időből származik. Többet mondunk, a jelen még nem is idő, a *tartósság*; mert a tartósság, az időnek folyása, jelen és multra osztható föl, s így a jelen tiszta és változhatlan eszméje mellett még valami más is van benne. A jelen eszméje egészen elvont fogalom, melynek forrása cselekvőségben, a tényleges növekvésben van. Az igazi jelen valóban megoszthatatlan pillanat, az átmenet mozzanata a mult és jövő között, egy végtelen parányi mozzanat, elhaló születésében. Ez észbeli jelen metaphysikai és matematikai elemzés eredménye; gyökerestől különböző az állat, a gyermek, sőt még a felnőtt tudatlan ember tapasztalati jelenétől is. A tartósság egy darabja ez, melyben a mult, jelen és jövő helyet foglalt, végtelen számu matematikai jelenre osztható, melyről állatnak, gyermeknek, tudatlan embernek sejtelve sincsen. Képződésének kiinduló pontja ép oly kevéssé a jelen eszméje, mint a multté, vagy akár a jövőé. A kiinduló pont mindig a *cselekvés* és a *szenvedés*, az *érzést felváltó mozgás*.

Az idő hármasság részlete nem más, mint az öntudat megosztlása; bizonyos állatok sejtjei ha elérik kifejlődésük kellő fokát, a sejtnek elválnak. Ehhez hasonló valami megy végbe az idő képződésében.

Hogy megy végbe az idő mozzanatainak megosztlása az őseredeti öntudatban? Felfogásunk szerint a szenvedés és cselekvés hatása alatt. Midőn fájdalmat érzünk s azt elhárítani törekszünk, az időt vágjuk ketté multra és jövőre. Az élvek és fájdalmakra történő visszahatás, ha öntudatunkban megy végbe, szándék alakot ölt, s szerintünk ez önkéntelen vagy átgondolt szándék szüli az idő és a tér ismérveit.

A mi a tért illeti, az angolok sok szemrehányást kaptak, hogy kimagyarázásában *petitio principii*-vel jártak el, tudniillik hogy eszméjét az izomérzés és izomtörekvések egyszerű sorozatából keletkeztették, melyeknek belterjét, gyorsaságát és *irányát* megállapíthatni. Annyi igaz van e szemrehányásban, hogy a ki irányról szól, már föltételezi a tért, melynek keletkezését akarta pedig magyarázni. Mi gátol azonban, hogy az irány szavát a szándékkal váltsák fel? A szándék nem utal egy előzetes térre; legfőlebb kellemes vagy kellemetlen érzéseket tesz föl s törekvéseket az előbbieik megvalósítására, s az utóbbiak elhárítására. Az állatnak, mely meglátta vagy megsejtette zsákmányát, nincs szüksége sem térre, sem irányra, hogy elnyelje prédáját, vagy megkezdje az ahhoz szükséges törekvéseket. Az irány eredetileg nem egyéb szándéknál. E szándékból származik aztán az *irány*, s vele a *terjedtség*.

Ez az idő esete. A jövő eredetileg a *lenni kellő*, a mi nincs, de a mit kívánok, a minek birására dolgozom; miként a jelen az önmagát élvező öntudat cselekvékenysége, a jövő pedig egy hiány betöltésére irányzott cselekvékenység. Az éhes gyermek sír s karjait terjengeti dajkája felé; ime ez a jövő eszméjének csirája. Minden szükség magában rejti kielégíthetőségét; e lehetőségek összegét nevezzük a jövő névvel. Kinek nincs kívánni, remélni valója, az előtt bezárul az idő. Karjaink kinyújtására nyílik föl előttünk a tér. Ép így vagyunk az idővel; kívánni, akarni, kezünket kinyújtani s előre kell menni, hogy jövőt teremtsünk. Nem a jövő jön mi hozzánk, de mi megyünk a jövő felé.

Az idő folyamata eredetileg nem egyéb tehát, mint a birtnak és a vágyottnak megkülönböztetése, ami viszont a kielégítéstől kísért szándéokra vezethető vissza. A törekvéstől kísért szándék az első csirája a szülő és végok-féle köznapi eszméknek. Tudományos abstractiok eredményének tekinthető, hogy beléjük fektettetik az állandó egymásra következő, az előzményt föl váltó következmény eszméje szabályos determinismus és mecanismussal. Az ok és a cél eszméje eredetileg antropomorphicus, vagy még inkább fetis jellegű; az izom erő (eszközök) s a szándék (szülő ok) külső, tőlünk független megvalósítása szemlélhető bennök. E metaphysikus fogalmaknak eredetleg tisztán emberi, sőt állati jelentősége volt, mert a kielégítésre váró szükség s az ezt váltó megmozdulás képezik minden állati élet kifejezését. E két terminus szülte nézetünk szerint elsőben az idő tudatát, úgy hogy

az idő eredetileg nem volt más mint a szükség és kielégítése, a távol-ság «a szomjas ajk és a pohár» közt.

A mai psychologusok megfordítják az idő keletkezésének sorrendjét. El vannak telve a causalitás tudományos, egészen modern eszméjétől, azt vélik, hogy az eszközlő ok az értelem előtt nem egyéb, mint az előzmények és következmények egyszerű sorozata valamely változhatatlan, sőt szükségképeni rend szerint; hasonlókép a végök nem egyéb, mint a keresett előzmények és következmények viszonya. S aztán, hogy az idő eszméjéhez érnek magyarázataik közben, e viszonyt és sorozatot, illetve eszméjét az öntudat gyökerében lelik meg, az öntudatot tetten kapott előzmények és következmények rythmusának állítják, mikor a *prius* és *posterius* s a *non simul* a képalkotás alapjával a priori formává válik. Ez elméletek a késő származású tudományos eszméket az öntudat eredeti fetiseinek helyére rakják. Pedig az állat Maine de Biran philosophiáját gyakorolja, érez és törekszik, még nem elég matematikus arra, hogy a következésekre gondolna, még kevésbé az állandó következésekre, legkevésbé a szükségképeni következésekre. Az előzmény és következmény, a *prius* és *posterius* viszonya e szerint csak átgondolt elemzésnek lehet eredménye.

Nincs okunk tagadni, hogy az idő csirája megvan az őseredeti öntudatban. Meg, az erő, a törekvés, s az akaratát észrehevő öntudatban: a szándék képében; akkor azonban még annyira az érzékiség s a mozdulatok színe alatt, hogy egyre megy a térrel. Az állat *jövője*, a mi előtte áll, a mit el akar érni, viszont az a *multja*, a mi mögötte van, a mit többé nem lát; nem úgy csinálja a tért az idővel, mint Kant és Spencer, tudományosan, hanem durva módon, s nem is ismer mást, mint a kiterjedés *prius* és *posterius*át. Kutyaáznak enni viszek ösmert tálkájában, kijő vaczkából, megközelíti az ételt, ez rá nézve a jövő; az elhagyott vaczok, melynek védelmét, melegét többé nem érzi, mi mögötte maradt, az a mult.

Egyszóval a *következés* a térben gyakorolt *mozgó törekvés* abstractuma; a tudomásul vett törekvés pedig a *szándék*.

A felnőtt egyén öntudatában a szándék, a vég, a cél az emlékezet rendezői. Ha az adatokról külön-külön venne tudomást öntudatunk s nem fűzhetné ez adatokat határozott célokhoz, mily bajos volna az emlékezet. Viszont a cél tudatában minden tett az eszközök sorozatába rendezkedik. Amerikába akarok menni, át kell mennem a tengeren, s e végből egyik vagy másik kikötőben hajóra szállanom.

E különböző akaratok akkép fűződnek az egy cél lánczába, s a vele járó emlékek hasonlóképp felöltik a logikus összefüggés formáját. Van az életnek bizonyos logikája, s e logikán nyugszik az emlékezet. A logikátlanságban, a véletlenben elvesz az emlékezet támpontja. A teljesen logikátlan élet ahhoz a rossz drámához hasonlítana, melyben az események összefüggés nélkül követik egymást, melynek zavart képei egymásban oldódnak föl.

A kitűzött cél, e szándék mindig téri irányban végződik, következképp mozgásban, úgy hogy mondható, hogy az idő a mozgás, a *Kίνησις* abstractiója, egy formula, mely alá egy csomó érzést vagy egymástól különböző törekvést foglalunk. Ily kifejezésben: «e falu két órajárásnyira van», az idő, a kérdésben levő falu elérésére szükséges *törekvés mennyiségnek* egyszerű mértéke. E formulában csak annyi foglaltatik, mint e másikban: a falu ennyi ezer lépésre van, vagy e másikban: ennyi kilométernyire, vagy e még psychologusabban: ennyi izom megfeszítésnyire. Maga az idő eszméje az öntudatra nézve az izom törekvés érzéseinek bizonyos számára vezethető vissza, kapcsolatban ama különbséggel, mely a tér azon pontja közt van, melyen állunk s a közt a hova törekszünk. Ez eszmének miért lenne eredetileg szüksége az idő eszméjére? Adott irányban több lépést teszek: e célra a rokon-izomtörekvésekre van szükség, melyeket különböző érzések kísérhetnek az egész út hosszában. Ez a mozgás első ismerve. Tegyük hozzá, hogy a határozott szándékkal tett lépések, például egy fa gyümölese felé, egy csomó érzés által végezzék, a melyek képzeletemben egy vonalban helyezkedtek el, a szerint, a mint a fához távolabb vagy közelebb vagyok. Ime az idő és a mozgás eszméje egy csirában, egyuttal a térben.

Ha *A* pontról *B* pontra megyek s e *B* pontról *A*-ba visszatérek, az érzések két sorát nyerem, melyekben a terminusok egymásnak pontról-pontra megfelelnek. E terminusok az én értelmemben fekszenek a célul tűzött *A*. vagy *B*. ponttal viszonyban. E sorozatokat módomban van pontról-pontra egymással megegyeztetni, s a két csoport-ézés teljes egymásba vágása különbözteti meg legjobban, mint tudjuk, a tért az időtől. Ha pedig nem veszem figyelembe a valódi vagy lehető egymásbavágást, úgy emlékezetemben csupán egy sorozata alakul az érzéseknek, egy rend és tisztaságba osztva. Az idő eszméje hát az érzékek, izomtörekvések s e szerint rendezett vágyak halmozásából ered. Ugyanazon érzések ismétléséből, ugyanazon szándék és értelem-

mel ismételt törekvésekből egy sorozat fakad, melynek elsőbb pontjai kevésbé megkülönböztethetők, a továbbiak inkább. Ekként egy belső perspektíva jó létre, mely előre, a jövőre irányul.

A mult nem egyéb, mint e perspektíva megfordítása, a szenvedővé vált cselekvés, ama végmaradék, mely nem buzdítás, nem anticipáció többé. Azon mértékben, a mint leéljük életünket, bennünk, mint ama víztartókban, melyekben a tenger vizét párologtatják el, szabályos rétegek szerinti üledék marad hátra azokból, a mik egykor függőben tarták gondolatainkat, érzéseinket. E belső jegecedés a mult. Ha a nullámok zajosak voltak, az üledék is szabálytalan, zavart tömegben verődik le; ha nyugodtak valának, szabályos alakot ölt.

A mult a tér egy töredéke bennünk, alakja is a téré. A tér részleteinek elhelyezését nem lehet módosítani, nem helyezhető jobbra a bal, előre a hátsó. Ép így az emlékezet képei, melyek bizonyos érzésekhez kapcsolódnak a térben, ugyszólván mozdulatlaná válnak, egy kővé vált sorozattá, melynek terminusai ki nem cserélhetők. Hasztalan próbálnók meg áthelyezni e képeket az időben, ha az áthelyezést meg nem tesszük a térben, egyéb képekkel való kapcsolatában. Apró körülményekhez kapcsolódás nélkül minden emlék mind-megannyi teremtés tűnnék föl előttünk. Én képzeltem-e ki s irtam-é meg valahol: az «éneköl lomb»-ot, e festői kifejezést, mely emlékezetemben most felmerül? E kérdésre az emlékek egy csapatja támad föl, latin szavak gyülemlenek az anyai közé, e szavakhoz társul egy név, Lucretiusé. Végül, ha jó emlékezetem van, meglátom az összetépett kis tüzetet, melyben hajdan Lucretius frons canit-ját olvastam.

Egyszóval az érzelmek, a gyönyörök és fájdalmak játéka szervezte az emlékezetet a *mult, jelen* képévé s osztotta meg ekként az időt megkülönböztethető részekre. Szomjuhozom s a patakhöz futok. Egy negyed óra mulva viszont látom a patakot, mely csupa eszmetársításra a szomjat juttatja eszembe. Valóban pedig nem szomjazom többé s a friss víz nem ingerel. Képem mégis megvan, bizonyosága a szomjat oltó patak. Így áll az emlék a tényleges valóság' elé, a mult a jelen elé. Még az állatban is, mely ivott a patak vizéből, föltámad agyában a mult képe s az érzelem jelene.

E mult érzelmében egyelőre nincs semmi elvont, avagy tudományos vonás; egyszerűen a gyönyörhöz kapcsolódik, melyet a már ismert dolgok újra föltalálásán érzünk. Utazás végén jusson kíséző ebünk haza, ugrándozni fog örömeiben. Az ismert arcra így mosolyog a

gyermek, s fél az ismeretlentől. Az érzelemre nézve tiszta a különbség a meglátás és a viszontlátás, a meglelés és a fölismerés között. A megszokás mindig bizonyos könnyűséget ad az észrevételnek, s e könnyűség a gyönyörnek forrása.

A mult és a jelen különbsége annyira viszonylagos, hogy az emlékezetben fölmerülő még oly távoli kép is, ha ráfordítjuk figyelmünket, mind közelebb jön, s megelevenül, elfoglalja helyét a jelenben. Egy kis ösvényen haladok, melyen két év óta nem jártam; az ut olajfák tövében, hegy oldalán kanyarog, melynek tövén a tenger zúg. Mentemben minden ösmertté válik előttem; mindegyik fának, sziklának, házaeskának van valami mondani valója hozzám; ama csúcs ott alant elfelejtett gondolatokra emlékeztet, zavart hangok zaja hirdeti a már távoli multat. Azonban oly távol van-e ez a mult, mint hittem? A két év hosszú tere, telve különböző eseményeivel, mely érzelmeim és emlékeim közt tátong, szemlátomást megrövidül. Ugy tetszik minden, mintha csak tegnapelőtt történt volna. Hogy eshetnék meg ez, ha nem úgy, hogy a mult érzelme az emlékek eltörlődéséből támad; emlékeim, amint ez új környezet alatt fölébrednek, mintegy belépnek az őket előhozott érzelmek világába, s nyernek friss erőt, *megjelennek*, mint mondani szoktuk. Ha velem jönne kutyám, mely hajdan e sétáimon kísért, bizonyosan ép úgy felismerné az utat, mint magam, örülne, hogy ismét ott van, csóválná farkát, ugránoznék. S mivel az az időt nem tudományosan, a csillagok futása után méri, hanem tapasztalatilag az érzelmek benyomásain, bizonyosan úgy tetszenék neki, hogy csak a minap jártunk itt.

Az emlékezet nem más, mint az egyazonnak érzelme szemben a különbség, az ellentét ideájával. A physiologusok szerint a sympathiát a köztünk és egy más egyén közt fölfedezett hasonlóság, harmonia idézi elő; miként magunkat találjuk föl a sympathia által, ép így magunkat találjuk föl a multban az emlékezet által. Emlékezetnek s rokonszenvnek alapjában véve egy eredete van.

Tegyük hozzá, hogy az emlékezet is ragaszkodást idéz elé ama tárgyakhoz, melyek leginkább felköltik az egyazonság érzelmét, s bennünket jobban éltetnek saját magunk előtt. Lényünk mélyében titkos kapcsolatok fűznek bennünket a körülvevő dolgok nagy számához, melyek mások előtt jelentékteleneknek látszanak s rajtunk kívül más-hoz nem is beszélnek. Az emlékezet és szokás által előidézett zavaros öröm azonban soba sincs híján a szomorúságnak; sőt fájdalmainknak

legélénkebb forrása, mert tárgya egy folytában szüntelenül változik s kikerülhetetlenül oly dolgok emlékéhez kapcsolódik, melyek többé nincsenek, az elveszett dolgokéhoz. Az öntudat a változó tárgyakra képe; oly hamar azonban az öntudat nem változik, mint ők; mi alatt új környezet képződik körülöttünk, melyhez alkalmazkodnunk kell, gondolkodásunk mélyén még mindig birjuk a régi viszonyok formáit és redőit; innen van magában az öntudatban az ellentét két törekvés közt, melyek egyike még mindig annyi kapocsal a multhoz köt, másika a jövő felé sodor, melyhez már is alkalmazkodunk. E belső meghasonlás egyik oka ama szomorúságnak, mely az emlékezet nyomában kel, mely az emlékezet varázsát fölváltja. A mult eseményeinek átgondolása különbség nélkül viselője a szomorúság csirájának, mely annál jobban nő, mentől erősebben gondolunk magunkra. A visszaemlékezés a gondolkodó lénynél gyakran jár együtt a szenvedéssel. A mult s a jövő eszméje nem csupán szükségképeni föltétele minden morális szenvedésnek, sőt bizonyos tekintetben alapelve. Az ember nagyságának oka, visszaemlékezés multjára s jövőjének előkészítése — végül a keserüések állandó forrásává válhatik. Maga az idő eszméje már kezdete a bánatnak. A bánat, a lelkiismereti furdalás a jelen összefüggése a multtal: s az összefüggésnek mindig megvan a gondolkodóra szomorúsága, mert az a kipótolhatatlannak érzelme. Az egyszerű emlék, a mult egyszerű tudata vegyes bánat és furdalással, a hogy a költő is kifejezé e mély értelmű szavakban:

Comme le souvenir est voisin du remords!

Az emlékezet mindig valamely változhatatlan dolognak tudása — s mégis e dolog örökre össze van kötve velünk. A lelkiismereti furdalás maga a belső tehetetlenség érzelme s ez érzelem már nagyjában befoglaltatik az emlékezetben, melylyél egy muló életet költünk életre, egy világot, melybe többé be nem léphetünk. A szent legenda beszéli, hogy ősapánk sirásra fakadt, mikor a paradicsomot mögötte bezárulni látta: itt van az első lelkiismereti furdalás symboluma, valamint az első emlékezeté. Mindegyőnknek, bármily rövid életében, megvan multja, elveszett paradicsoma telve örömmel és fájdalommal, melybe többé be nem léphetünk sem magunk, sem utódaink.

És ha minden emléknek megvan a maga keserüése, meg a legkellemesebbének, milyen lesz ez a fájdalmasoknak, kivált a morális fájdalmakénak, melyek egészben egyedül visszaidézhetők. A fájdalmas emlék néha nagy erővel nyomakodik a felnőtt emberre s azon arány-

ban nő, amint le akarja rázni magáról. Mentül jobban vergődik, hogy kiszabaduljon, annál mélyebben sülyed belé. Ugy tűnik föl akkor, mintha létünk mozdulna még alapjában, minden érzés és gondolat újabb ingadozást és hullámzást idéz elő, a szilárd talaj megszűnt lábaink alatt. Én-ünk mint valami illúzió és álom tűnik el, elszálló érzések örömeiben oldódik föl s szóródik szét s a szédelgés egy neme közt érezzük elmerülését az idő kavargó örvényébe.

IV.

Az előadottakból azt következtetjük, hogy az idő nem feltétele, csupán egyszerű ténye az öntudatnak, nem alkotja, sőt belőle származik. Nem a priori forma, mely parancsolna a tüneményeknek, de a tapasztalat által köztük létrehozott viszonyok összege. Nem kész minta, melybe lépnének érzeteink és vágyaink, inkább ezeknek maguk által készített ágya, ama folyamat, melyet ez ágyban vesznek.

Az idő ránk nézve nem egyéb, mint bizonyos szabályos elhelyezkedés, képeink szervezkedése. Az emlékezet pedig e képek felidézése és szervezésének művészete.

Vágyakon és emlékeken túl nincs idő, vagyis ama képeken túl, melyek ép úgy egymás mellé helyezkednek, mint előhozó tárgyaik s szülik az idő s egyuttal a tér látszatát.

Az idő eredetileg ép úgy nincs meg öntudatunkban, mint nincs meg a homok órában. Érzelmek s gondolataink a homokszemekhez hasonlítanak, melyek a szűk nyíláson aláhullanak. Ahogy a homokszemek, úgy ők is egymást lökdösik, a helyett, hogy egymásba olvadnának; ez a szemenként képződő fonal az idő.

Hallóttuk, hogy az idő a változásnak, következésképp a haladásnak lényeges tényezője. Nagyobb igazsággal mondhatni, hogy az időnek tényezője és szükségképeni eleme maga a haladás, a fejlődés; az idő elvont formulája a mindenség változásainak. A teljesen egyöntetű halmazban, minőnek logikai költemény után a dolgok eredetét néhol tekinteni szokták, még nincs idő. Képzeljünk egy a tengertől verdsett sziklát, ő neki már van ideje, mert megtámadják s megemésztik a századok; s tegyük fel most, hogy a csapkodó hullám hirtelen megáll a nélkül, hogy visszatérne, a nélkül, hogy más jőne helyébe; tegyük fel, hogy a kő minden részecskéje örökre ugyanaz marad,

szemben a mozdulatlan vizeseppekkel: az idő megszünt létezni a tenger s a sziklára nézve, átmentek az örökkévalóságba. Azonban az örökkévalóság ellentmondó fogalomnak látszik az életével és az öntudatával, a minőnek tudniillik mi ismerjük. Az élet és az öntudat különbözőséget tételez föl, s a különbözőség szüli a tartósságot. Az örökkévalóság vagy a semmi, vagy a chaos; a *rend* bejutásával az érzelmekbe és a gondolatokba kezdődik az idő.

Gyau után: Szentmiklósi A.